СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ» ТА «ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ»

РОССІХІН Василь Васильович - д.ю.н., професор, Заслужений працівник освіти України, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування Харківського національного університету радіоелектроніки

БОНДАРЕНКО Ірина Миколаївна - д.ю.н., доцент, доцент кафедри податкового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

РОССІХІНА Галина Володимирівна - д.ю.н., професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

УДК 340.1

DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.3.48

У статті проаналізовано співвідношення правових категорій «зловживання правами» та «зловживання владою», які мають важливе значення для стабільності правової системи та забезпечення правопорядку. Зловживання правами та владою є схожими за наслідками негативного впливу на суспільство, але відрізняються за сутністю та суб'єктним складом. «Зловживання правами» розглядається як використання правових можливостей суб'єктом формально в межах закону, однак із наміром досягнення особистої вигоди чи шкоди іншим, що суперечить правовій ідеї добросовісності.. З іншого боку, «зловживання владою» розглядається як таке, що стосується передусім посадових осіб, які, перевищуючи свої повноваження або ігноруючи інтереси суспільства, діють із корисливих чи інших недобросовісних мотивів. Такий тип зловживання включає корупційні практики, ухвалення рішень на користь окремих осіб чи груп, що порушує принцип верховенства права та підриває довіру до державних інституцій. У статті наведено приклади зловживання владою у сферах державного управління та місцевого самоврядування, що демонструють його згубний вплив на суспільні відносини.

Автор здійснює порівняльний аналіз цих категорій, виявляючи їхні спільні риси, зокрема спрямованість на порушення правопорядку та досягнення особистих інтересів. Одночасно показані й відмінності, зокрема різний суб'єктний склад і сфери реалізації: зловживання правами частіше притаманне широкому колу фізичних і юридичних осіб, тоді як зловживання владою характерне для посадових осіб і публічних інституцій. У висновках надано рекомендації для підвищення ефективності правозастосування, зокрема вдосконалення законодавчих механізмів відповідальності за зловживання правами та владою. Пропонуються також заходи для посилення громадського контролю та підвищення прозорості управлінських процесів, що сприятиме зниженню ризиків зловживань та забезпеченню верховенства права у суспільстві.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання владою, дискреційні повноваження, державна влада, юридична відповідальність.

Вступ

У сучасному світі процеси демократизації та правового розвитку ведуть до того, що дотримання прав і свобод людини стає одним із ключових орієнтирів функціонування держави та суспільства. Водночас на шляху до цього з'являється низка перешкод, серед яких важливе місце займають такі феномени, як зловживання правами та зловживання владою. Сучасні дослідження

та правозастосовна практика показують, що незважаючи на відмінність цих категорій, вони мають багато спільного, зокрема те, що їх використання призводить до негативних наслідків для суспільства, підриває основи правової системи та загрожує державним інтересам, дискредитуючи сам зміст держави.

Проблематика зловживання правами є надзвичайно широкою. Це поняття охоплює використання правових норм у спосіб, що може завдавати шкоди іншим особам або суспільству загалом. Такий тип зловживання часто є важкоспостережуваним і характеризується тим, що зовнішньо виглядає законним, але за своєю суттю є аморальним і неправомірним. Натомість, зловживання владою охоплює дії службових осіб, які в процесі виконання своїх обов'язків перевищують свої повноваження або використовують їх у корисливих цілях

У межах цієї роботи *об'єктом* є процеси, пов'язані з реалізацією та обмеженням прав і повноважень, закріплених у законодавстві. *Предметом* дослідження є саме співвідношення понять «зловживання правами» та «зловживання владою», що дозволяє виділити загальні та відмінні риси цих явищ, розглянути їхню юридичну природу та роль у правовій системі. *Мета* статті полягає у визначенні загальних рис і відмінностей між зловживанням правами та зловживанням владою, а також у виявленні шляхів запобігання цим явищам у правовій системі.

Виклад основного матеріалу

Категорія «зловживання правом» в теорії права була і залишається суперечливим поняттям. В більшості країн цей термін є породженням тлумачень спеціалізованої доктрини та судової практики, однак з початку XXI ст. «зловживання правом» почало знаходити відображення в положеннях галузевого законодавства. Цікавим є те, що ще у 1988 р. румунський професор І. Деляну підкреслював, що «використання прав в інших цілях, ніж ті, які враховуються правовими нормами, на яких вони ґрунтуються, - цілях, які вважаються несумісними з суспільними інтересами та вимогами стандартів соціального співіснування, - являє собою не використання, а зловживання правами, переводячи здійснення прав з нормального стану в ненормальний, виводячи його з-під правового захисту і піддаючи санкціям» [1, с. 31].

Соціально-економічні та політичні реалії в абсолютній більшості європейських держав зумовили дедалі частіше вживання в публічному просторі поняття «зловживання правом». В той же час у публічній площині цікавим виявляється питання: «Чи є зловживання правами зловживанням владою?»

Фактично щоденна діяльність органів публічної адміністрації не може бути повністю врегульована законодавцем. Тому будь-який орган публічної адміністрації по праву користується так званим «правом оцінки», або «дискреційними повноваженнями», або «межею свободи», завдяки чому орган публічної адміністрації в рамках своєї діяльності, що здійснюється «з метою, визначеною законодавцем, може використовувати будь-які засоби дії в межах своєї компетенції». Закон є загальним, єдиним і обов'язковим до виконання на всій території держави. Адміністрація множинна, вона об'єднує різних людей. Закон розрахований на тривале існування. Він замкнутий, твердий, завжди стабільний і повинен бути присвячений виключно постійним і міцним інтересам, але реалізація миттєвих і випадкових інтересів є притаманною адміністрації [2, с. 10]. Виключно адміністрація, як постійно діючий орган влади, діє власними інструментами, має можливість прийняття дискреційних рішень.

Де ж закінчується дискреційна влада і де починається зловживання владою, де закінчується правомірна поведінка адміністрації, матеріалізована її правом оцінки, і де починається порушення суб'єктивного права або законного інтересу громадянина?

Межі дискреційних повноважень можуть бути проаналізовані в тісному зв'язку з принципом законності, який регулює діяльність публічної адміністрації, імпліцитно співвідношенням «можливість - законність», з принципом пропорційності та принципом рівності громадян перед законом.

При цьому законність є одним з основоположних принципів, згідно з яким органи

публічної адміністрації здійснюють свою діяльність відповідно до чинного національного законодавства за принципом ієрархії нормативних актів, з урахуванням місця, яке займає орган, установа публічної влади, орган, установа публічної адміністрації, а також з урахуванням місця органу (інституту) публічної адміністрації в ній, але й відповідно до їх компетенції, а також у визначеному нормативними актами порядку, метою якого є організація правозастосування та реальне виконання законів. За винятком випадків, коли закон є імперативним, у всіх інших випадках він залишає на суверенний вибір адміністративного органу можливість здійснити або не здійснити певну дію. Інакше кажучи, органу влади надається найбільше повноважень щодо оцінки можливості вчинення дії. З цього витікає те, якщо адміністративний орган здійснює дію, він скористався правом, наданим йому законом; якщо він не здійснює дію, він не порушує закон, оскільки закон йому нічого не наказував.

Аналізуючи співвідношення «можливість - законність», слід погодитися з позицією більшості доктринерів, згідно якої законність є наслідком умов дійсності, а можливість - вимогою (виміром) законності, зазначивши, однак, що умови можливості постають перед нами як підсистема умов законності в широкому розумінні цього терміну.

В свою чергу, пропорційність рішення адміністрації має встановлюватися у співвідношенні з обставинами, які зумовили прийняття такого рішення, необхідністю, його завершеністю, основними правами і свободами, які були порушені тощо. Це фактично означає перевірку вимог можливості акта: тоді як акт може бути незаконним у звичайних умовах, але може вважатися законним за певних виняткових обставин (наприклад, стихійне лихо, воєнний стан, форс-мажор тощо).

На нашу думку, дискреційні повноваження закінчуються там, де порушується принцип законності (обхід умов дійсності акта) або там, де в межах наданих прерогатив орган публічної влади здійснює акт з порушенням принципу пропорційності, що оцінюється у світлі вчиненого діяння, обставин, які його спричинили, та мети закону (ratio legis), що має своїм наслідком порушення прав і свобод людини [3].

Хоча зловживання владою частіше зустрічається у сфері виконавчої влади, воно також може мати місце у сфері законодавчої або судової влади.

На рівні судової влади суддя має дискреційні повноваження, особливо в ситуаціях, коли він має застосувати покарання, передбачене між мінімальною та спеціальною максимальною межею, оскільки законодавець не може конкретно і повністю врегулювати всі ситуації, які передбачають певний розмір санкції. Крім того, суддя має дискреційні повноваження при оцінці доказів, на підставі яких він повинен винести рішення у справі, яка подана на розгляд суду.

З огляду на все вищезазначене, на нашу думку, зловживання владою може бути еквівалентом у сфері публічної влади зловживання правами.

Незалежно від того, чи йдеться про зловживання правами, чи про зловживання владою, спільними елементами є «ексцес» у здійсненні права або у вчиненні дії та кінцева точка цього «ексцесу» - порушення чужого права.

Якщо зловживання владою може мати місце в діяльності суб'єктів владних повноважень, наділених публічно-владними прерогативами, то чи можна стверджувати, що у вертикальних трудових відносинах, де суб'єкти перебувають у нерівному становищі. Чи може тут мати місце зловживання правом або перевищення владних повноважень?

Будь-яка організація базується на певній системі повноважень і відповідальності. Повноваження - це право керівника приймати рішення і вимагати від підлеглих їх виконання для досягнення цілей організації. Влада - це здатність визначати поведінку інших або впливати на неї. Вона випливає з позиції, яку людина займає в організації, з особистого впливу, який вона має на інших, або з того й іншого разом. Особи, які здатні переконати інших зробити щось завдяки своєму становищу в організації, мають позиційну владу. Особи, які отримують владу завдяки впливу на підлеглих, мають особисту

владу. Певні особи можуть мати як позиційну, так і особисту владу.

На нашу думку, незалежно від того, чи має роботодавець посадову владу у правовідносинах, пов'язаних із трудовим правом, і чи проявляє він її через свого керівника, не можна стверджувати, що має місце зловживання владою у визначеному вище розумінні цього терміна.

Навіть зловживання правами, яке може мати місце в цьому питанні, має оцінюватися з максимальною ретельністю, тоді як обставини, на які посилається працівник як на зловживання, насправді можуть бути діями, вчиненими роботодавцем поза межами закону, а саме в сфері делікту. Тому були судові рішення, в яких певні обставини неправомірно трактувалися як зловживання правами. Як приклад, наведемо неправомірне розцінення як зловживання правом ситуації, коли було прийнято рішення про поновлення працівника на роботі на іншій посаді, ніж та, яку він займав при звільненні. Водночас у профільній доктрині підкреслюється, що у сфері трудових правовідносин питання зловживання правом не може бути пов'язане з тими правами, які закон залишає на виключне визначення однієї зі сторін трудового договору. Наприклад: право роботодавця звільнити працівника шляхом розірвання трудового договору; відставка (яка є одностороннім вольовим актом, який призводить до припинення договору, без наявності вини, як це вимагається у випадку розірвання договору) тощо [4].

Працівники часто звертаються до суду зі спорами, в яких стверджується, що роботодавець зловживає своїми правами. Проте у відносинах, що стосуються трудового права, зловживання правом може бути вчинене і працівником, який реалізує своє право, визнане законом або колективним договором, надмірно і нерозумно, всупереч добросовісності та з метою заподіяння шкоди роботодавцю. Прикладом у цьому відношенні є гіпотетична ситуація, коли всі працівники погоджуються звільнитися, що є одностороннім волевиявленням, з очевидною метою завдати шкоди роботодавцю, в результаті чого останній змушений тимчасово припинити діяльність через брак персоналу.

У питанні зловживання правами думки щодо юридичної відповідальності не є одностайними, доктринальні суперечки точаться переважно навколо ототожнення поняття «зловживання правами» з поняттям «делікт». На думку більшості, зловживання правом не може вважатися деліктом. Ці два терміни є взаємовиключними, оскільки делікт передбачає відсутність права (виключає право), а зловживання завжди передбачає здійснення права, але у шкідливий, надмірний і нерозумний спосіб або всупереч добросовісності. Згідно з іншою думкою, зловживання правом не відрізняється від делікту, тоді як при перевищенні меж права ми опиняємося у сфері делікту [4]. Інші автори вважають ці два терміни синонімами [5]. На нашу думку, юридична відповідальність за зловживання правом не є власне цивільно-правовою відповідальністю, а є «особливою формою цивільно-правової відповідальності за правопорушення». Оскільки зловживання правом може мати місце і в питаннях, пов'язаних з договором, ми не можемо виключати і цивільну договірну відповідальність.

У всіх випадках необхідний аналіз загальних умов юридичної відповідальності, а саме: наявність факту, який визнається зловживанням правом (надмірне або нерозумне здійснення права з метою заподіяння шкоди іншій особі або здійснення права всупереч добросовісності), настання шкоди, наявність причинно-наслідкового зв'язку між зловживанням і заявленою шкодою, вина власника права, яке було здійснене зловживанням.

Суддя, покликаний встановити наявність зловживання правом, виносить рішення про припинення зловживання правом і повернення права в межах розумного, ненадмірного і добросовісного здійснення. Якщо зловживання правом також спричинило збитки, суд виносить рішення про їх відшкодування.

Що стосується зловживання владою, то юридична відповідальність може бути ширшою.

Компетенція вирішувати спори, що виникають внаслідок зловживання владою, може належати адміністративному судді, який покликаний дослідити законність

вчиненого діяння і який може винести рішення про скасування всього або частини адміністративного акта, відшкодування завданої шкоди та присудження компенсації за моральну шкоду, але вона також може належати кримінальному суду, та здійснюватися судом загальної юрисдикції, якщо зловживання владою обмежується злочином, вчиненим під час перебування на посаді. В останньому випадку суддя може також задовольнити цивільні позови, подані потерпілою стороною, яка є цивільним позивачем у кримінальній справі.

Зауважимо, що крім державного службовця, який діяв з перевищенням повноважень, до солідарної відповідальності може бути притягнутий також орган державної влади, який видав акт. Акт, здійснений з порушенням принципу законності (незалежно від того, чи йдеться про умови дійсності, чи про умови можливості), може бути скасований повністю або частково в попередньому порядку органом, який його видав, або вищим за ієрархією органом влади, або за рішенням суду.

Зловживання повноваженнями може також призвести до застосування дисциплінарного стягнення.

Найсуворішою формою відповідальності, яка може бути застосована за вчинення зловживання владою, є кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені під час виконання службових обов'язків, передбачена і санкціонована Кримінальним кодексом України [7] та відповідно національним законодавством більшості держав світу.

Висновки

Зловживання владою можна ототожнювати зі зловживанням правами у сфері публічної влади, з урахуванням особливостей, які притаманні кожному з цих понять. Навіть якщо суб'єкти правовідносин перебувають у нерівному становищі, якщо один з них не є суб'єктом владних повноважень, якщо він не є державним службовцем, при виконанні службових обов'язків, на нашу думку, не можна говорити про зловживання владою. Зловживання правами є наслідком свідомості та менталітету індивідів, які формують суспільство, оскільки вони неодмінно відображаються на звичках тих, хто здійснює публічну владу.

З огляду на вище написане можна підсумувати, що:

1) зловживання правами та зловживання владою є правовими категоріями, які мають різну юридичну природу та способи реалізації, але водночас вони обидві мають спільну мету — досягнення особистої вигоди за рахунок порушення суспільних або державних інтересів. Зловживання правами в основному стосується фізичних або юридичних осіб, які, діючи формально в межах закону, шкодять іншим особам, суспільству або порушують етичні норми. Натомість, зловживання владою здебільшого притаманне службовим особам чи органам (адміністраціям), які мають повноваження у сфері управління чи прийняття рішень, і їхнє неправомірне використання влади має особливо важкі наслідки для правопорядку та суспільства.

2) Зловживання владою та правами мають не лише правові, але й морально-етичні аспекти, оскільки такі дії підривають основи правової держави та громадянського суспільства. Незважаючи на юридичні відмінності, ці два явища тісно пов'язані: зловживання правами може сприяти зловживанню владою і навпаки, коли службова особа використовує надані їй повноваження для досягнення особистої вигоди.

Для ефективного запобігання зловживанням правами та владою необхідно вдосконалювати законодавчу базу та правозастосовні механізми. Окрему увагу слід приділити розробці чітких критеріїв для визначення випадків зловживання правами та владою, що допоможе зменшити можливості для неоднозначного трактування цих категорій у правовій практиці. Крім того, доцільно розглянути впровадження додаткових обмежень та санкцій за дії, спрямовані на досягнення особистих інтересів через зловживання правами чи владою. Зокрема, це може включати впровадження інститутів громадського контролю за діями службових осіб, посилення прозорості ухвалення рішень у державних органах та забезпечення підзвітності посадових осіб.

В свою чергу, підвищення рівеня юридичної освіти та правової культури громадян сприятиме усвідомленню важливості відповідальної реалізації прав і повноважень. Важливо запобігати ситуаціям, коли громадяни чи службовці сприймають правові механізми як інструмент для досягнення особистих інтересів на шкоду суспільству. Тільки через комплексний підхід, що включає правове, освітнє та морально-етичне виховання, можна знизити частоту випадків зловживань правами та владою.

Зважаючи на складність і багатоаспектність даної проблеми, подальші дослідження у цій сфері можуть бути зосереджені на аналізі конкретних прикладів зловживань, що допоможе виявити приховані закономірності та тренди у сфері зловживання правами та владою.

Література

1. Deleanu I. Drepturile subiective şi abuzul de drept. Cluj-Napoca: Dacia Publishing House, 1988, 227 p.

2. Vivien M. Etudes administratives. Paris: Guillaumin, Libraire, 1845, 538 p.

3. Krotoszynski M. Legislative history, Ratio Legis, and the concept of the rational legislator. *Ratio Legis: Philosophical and Theoretical Perspectives*, 2018, 57-73.

4. Кодекс законів про працю України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.

5. Лазарєв В.В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». Право і безпека. 2023. № 1 (88). DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16

6. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». Юридичний журнал. 2007. № 1. С. 25–31.

7. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25-26, ст.131.

SUMMARY

The article analyzes the relationship between the legal categories of «abuse of rights» and «abuse of power,» which are of great importance for the stability of the legal system and the maintenance of law and order. Abuse of rights and abuse of power are similar in their negative impact on society but differ in essence and the subject composition. «Abuse of rights» is considered as the use of legal opportunities by a subject formally within the law, but with the intent of achieving personal gain or causing harm to others, which contradicts the legal idea of good faith. On the other hand, «abuse of power» is primarily associated with officials who, by exceeding their authority or ignoring public interests, act out of selfish or other dishonest motives. This type of abuse includes corrupt practices, making decisions in favor of specific individuals or groups, which violates the principle of the rule of law and undermines trust in public institutions. The article provides examples of abuse of power in the fields of public administration and local government, demonstrating its harmful impact on social relations.

The author conducts a comparative analysis of these categories, identifying their common features, particularly their focus on violating law and order and achieving personal interests. At the same time, differences are shown, such as the varying subject composition and spheres of implementation: abuse of rights is more often attributed to a wide range of individuals and legal entities, while abuse of power is characteristic of officials and public institutions. The conclusions offer recommendations for improving the effectiveness of law enforcement, particularly refining legislative mechanisms for accountability for the abuse of rights and power. Measures to strengthen public control and increase transparency in governance processes are also proposed, which will help reduce the risk of abuse and ensure the rule of law in society.

Keywords: abuse of law, abuse of rights, abuse of power, discretionary authority, state power, legal responsibility.